

«Справа Грушевського»

 [www.golos.com.ua /article/276803](http://www.golos.com.ua/article/276803)

29 вересня 2016 р. виповнюється 150 років від дня народження видатного українського державного, громадсько-політичного діяча, вченого Михайла Сергійовича Грушевського. Сучасним українцям його ім'я добре відоме і асоціюється, насамперед, з державним відродженням України за часів Української Народної Республіки, Центральною Радою УНР, головою якої він був протягом 1917—1918 рр.

Однак про окремі факти життя М. Грушевського після відходу від активної політичної діяльності широкий загал обізнаний значно менше. Мова йде, зокрема, і про сфабриковану радянськими карально-репресивними органами справу «Українського національного центру», ключовим фігурантом якої на певний час був «призначений» М. Грушевський.

У лютому 1919-го, вже рік як усунений від влади в результаті гетьманського перевороту, М. Грушевський з родиною покидає Київ та виїжджає до Європи. В еміграції він стає головою новоствореного «Комітету незалежної України», який згодом неодноразово фігуруватиме в слідчих матеріалах обвинувачуваних у так званій «справі Грушевського». Яскравим прикладом діяльності вищезазначеної організації може слугувати витяг із відозви «До народів цивілізованого світу» від 15 січня 1920 р. щодо рішення Паризької мирної конференції 1919—1920 рр. про включення західноукраїнських земель до складу Польщі, що зберігається у фондах Центрального державного архіву громадських об'єднань:

«Комітет Незалежної України» звертається до Вашого почуття Права і Справедливості і просить Вас піднести свій голос проти насильства, яке заподіяла Мирова Конференція українському народові, віддаючи Східну Галичину під панування Польщі. Східна Галичина — це споконвічний український край, який як часть української Київської держави й опісля як основа української Галицько-Волинської держави жив вільним національним життям....

Край величини 56.000 квадратних кілометрів з населенням понад 5 мільйонів, край історично і національно український, в якому українці творять коло 70% населення, Найвисша Рада проти волі сеї величезної української більшості, волі виявленої жертвою крові віддала Польщі.

«Комітет Незалежної України» протестує перед цілим цивілізованим світом проти насильства, яке заподіяла Мирова Конференція над українським народом, віддаючи Східну Галичину під Польщу і проти тої страшної системи винищення українського народу, яку завело польське правительство в Східній Галичині. Заявляємо, що Український Нарід з відірванням Східної Галичини від України ніколи не помириться і буде боротися всіма силами за з'єднання всіх українських земель в незалежну Українську Республіку.

Кличимо до Вас цивілізовані народи світу: не допустіть до страшного злочину над Українським народом Східної Галичини! Піднесіть голос в обороні його права на національне з'єднання і незалежність!»

В еміграції Михайло Сергійович не полишав і наукової діяльності, саме неможливість проведення повноцінних дослідницьких розвідок стає одним із вирішальних факторів у прийнятті рішення про повернення

на українські землі, які на той час уже перебували під владою більшовиків. 25 січня 1921 р. на засіданні Політбюро ЦК КП(б) У було заслухано повідомлення про бажання М. Грушевського в'їхати в Україну, що дістало лаконічну резолюцію: «Висловитися проти приїзду Грушевського в Україну». При розгляді цього ж питання 26 квітня 1921 р. постанова була більш інформативною: «Визнати приїзд Грушевського в Україну в теперішній час несвоєчасним».

Повернення до Києва в березні 1924 р. стало можливим лише за виконання низки умов, висунутих владою, серед них — відмова Грушевського від участі в політичному житті. Натомість він був обраний дійсним членом Всеукраїнської академії наук та отримав охоронний лист, в якому йшлося про те, що з боку радянських органів йому не буде пред'явлено жодних обвинувачень за попередню політичну діяльність. Цей крок екс-голови Центральної Ради УНР викликав засудження з боку патріотично налаштованих представників української еміграції та був сприйнятий ними як зрада.

Невдовзі після переїзду Грушевський очолив науково-дослідну кафедру історії України, засновану в рамках ВУАН, став редактором новоствореного наукового журналу українознавства «Україна», продовжив власні наукові дослідження, серед яких провідне місце посідала робота над багатотомною працею «Історія України-Руси». Проте, за показною лояльністю радянської влади до вченого, насправді, стояв тотальний контроль: фактично від моменту повернення він був взятий Державним політичним управлінням (ДПУ) на облік як «неблагонадійний», віднесений до групи «української контрреволюції лівого забарвлення», на нього було заведено справу-формуляр. Співробітники ДПУ розраховували використати вченого «як зброю по розкладенню українських контрреволюційних кіл», для «посилення суперечності у верхах української шовіністичної громадськості, зокрема, найбільш міцної групи проф. Єфремова і всередині її». Вочевидь саме ці плани лягли в основу міркувань керівників республіки під час прийняття рішення про святкування 60-річчя вченого. У вересні 1926 р. була прийнята Постанова Політбюро ЦК КП(б)У «Про ювілей Грушевського», в якій, зокрема, йшлося:

«Вважати, що ювілей Грушевського має бути зведений до наукового ювілею у межах м. Києва і у рамках Академії наук.

Вважати за можливе розміщення в журналі «Життя і революція» ким-небудь із комуністів статті, що висвітлює політичну діяльність Грушевського. У цій статті відмітити, що наукова робота його, що направляє певною ідеологією дрібнобуржуазного націоналізму, штовхнула Грушевського в галузі політики на шлях, який призвів до краху. Відмітити, що Грушевський зміг, однак, не дивлячись на своє минуле, знайти у собі силу зрозуміти те нове, що дала пролетарська революція. Відмітити (з метою ще більшого протиставлення його відкрито ворожим нам націоналістам) кроки Грушевського у бік Радянської влади — його декларацію тощо.

Підкреслити, на противагу старанням самого Грушевського, думку, що він зійшов зі своїх минулих позицій, що він прийшов до Радянської влади, а не навпаки — він — хранитель спадкоємності українського культурного будівництва, а більшовики нібито після низки помилок стали на вірний (що ним відстоювався) шлях».

Однак, незважаючи на намагання влади надати урочистостям визначеного ідеологічного напрямку, події розвивалися за іншим сценарієм: ювілей став демонстрацією єднання української наукової інтелігенції навколо старих традицій і адептів національного відродження, яких уособлював Грушевський, та ускладнив, і до того непрості, відносини з керівництвом УСРР. Дедалі частіше лунала критика на адресу вченого та його учнів з боку істориків-марксистів, регулярними стали нагадування в пресі про «сумнівне» політичне минуле Грушевського, він не отримав дозволу на виїзд закордон для участі в міжнародних наукових конгресах.

Болючим ударом для вченого стало необрання його, через втручання влади республіки, президентом ВУАН.

Кінець 1929 р., з огляду на дії більшовицького режиму щодо викорінення самостійницьких ідеалів у середовищі української інтелігенції в радянській Україні, позначився потужним тиском на вченого: створені ним науково-дослідні кафедри і комісії були ліквідовані, звільненням і арештам піддалися його соратники та учні, а в ДПУ майже закінчилося фабрикування справи так званого «Українського національного центру», головою якого «призначено» М. Грушевського. На засіданні Політбюро ЦК КП(б)У 22 березня 1931 р. виступив голова ДПУ УСРР, уповноважений ОДПУ СРСР в Україні В. Балицький, який повідомив про «розкриття» справи «Українського національного центру». В протоколі цього засідання, що зберігається у фондах ЦДАГО України, зазначено таке: «Слухали: справу «Національного центру» (про Грушевського). Ухвалили: Погодитися з пропозицією т. Балицького». Вже наступного дня М. Грушевський був заарештований у Москві, куди приїхав на початку березня у відрядження. Ордер на арешт особисто підписав сумнозвісний заступник голови ОДПУ СРСР Г. Ягода. Під час проведеного обшуку жодних компрометуючих матеріалів знайдено не було, сам Грушевський поведився спокійно, весь час мовчав і звернувся лише з проханням викликати до його камери лікаря. Незважаючи на хворобливий стан підслідного, його допити тривали майже тиждень. Уже в перший їх день, 28 березня 1931 р., він дав такі свідчення: «Визнаю свою належність до контрреволюційної організації... Рішуче засуджую будь-які спроби боротьби з радянською владою та розумію цілковиту абсурдність наших зусиль у цьому напрямку». В своїх показаннях М. Грушевський зазначав, що був лише ідеологом організації, діяльність якої, в основному, зводилася до консолідації української націоналістичної інтелігенції, підготовки кадрів, здатних у разі воєнного зіткнення Радянського Союзу з країнами Заходу, боротися за незалежність української землі. Академіка допитували в Харкові працівники Центрального апарату ДПУ УСРР за участі В. Балицького. «Розслідування» справи завершилося в надкороткі терміни: Грушевський був знову доставлений у Москву, і вже 4 квітня 1931 р. начальник секретно-політичного відділу ОГПУ СРСР Я. Агранов доповів Г. Ягоді про те, що «переговорив» з Грушевським. Метою «бесіди», швидше за все, було бажання переконатися у тому, що вчений не відмовився від своїх свідчень.

Подальший розвиток справи демонструє, що доля вченого вирішувалася у вищих кабінетах влади, адже того самого дня його звільнили, зобов'язавши звернутися до діячів українського національно-визвольного руху в еміграції із листом про помилковість антирадянських поглядів та «одою» радянському режиму. Опинившись на волі, М. Грушевський не поспішав з оприлюдненням очікуваного владою звернення, тому вже 15 квітня був повторно викликаний на Луб'янку. Під час «бесіди» з Я. Аграновим він несподівано відмовився від своїх попередніх свідчень, заявивши, що дав їх під тиском: «Мені важко говорити про це. Я не належу до породи героїв і не витримав 9-годинного нічного допиту. Я старий, сили мої давно надірвані. Я був ув'язнений перебуваючи у грипозному стані. Не витримав різкого натиску слідчих ... Мені було пред'явлено цілий ряд томів, де ледь не на кожній сторінці фігурує моє прізвище. Мене запевняли у тому, що, як ідейний вождь свого руху, я маю взяти на себе відповідальність за контрреволюційну діяльність організації в цілому і дії окремих її керівників, підтвердити їх свідчення, що, безумовно, призведе до пом'якшення долі усіх осіб, притягнутих по цій справі». Наприкінці бесіди Грушевський пообіцяв у п'ятиденний термін підготувати проекти листів окремим діячам української еміграції та чехословацьким ученим.

Михайло Сергійович ще кілька разів відвідував будівлю ОДПУ, але вже не для допитів, а для «переговорів» — саме таке формулювання зустрічається в офіційних рапортах про їх результати. Досі достеменно не відомо, які обставини або особи докорінно змінили перебіг подій, але прізвище Грушевського фактично вибуло зі складу активних дійових осіб «УНЦ», а сама справа, яка, за задумом фальсифікаторів, резонансністю та масштабами мала перевершити попередню сфабриковану справу іншої антирадянської організації «Спілки визволення України», не стала гучною. На початку лютого 1932 р. колегія ОДПУ СРСР винесла вироки 50 заарештованим у справі «УНЦ», серед яких було чимало соратників Грушевського по Українській партії соціалістів-революціонерів. Вони обвинувачувалися у спробах встановлення в Україні

капіталістичного ладу у формі буржуазно-демократичної «Української народної республіки» та отримали різні вироки — від заслання до 6 років ув'язнення. Сам учений хоч і не фігурував серед їх числа, проте перебував «під ковпаком» карально-репресивних органів, адже наявні в багатотомній справі «УНЦ» «матеріали слідства» будь-якої миті могли бути переглянуті за вказівкою зверху.

В останні роки життя М. Грушевський з дружиною та донькою мешкав у Москві. Незважаючи на погіршення стану здоров'я, він продовжував свої історичні дослідження та свідомо уникав будь-яких політичних і навіть наукових дискусійних питань. Натомість в УРСР тривала кампанія із «розгрому» історика та його школи. Періодично на засіданнях ВУАН лунали доповіді з нищівною критикою концепції та наукового доробку вченого. Справа в тому, що весь цей час опальний академік залишався дійсним членом ВУАН, і цей факт непокоїв керівництво УРСР. Про необхідність «з'ясування позиції по Грушевському» йдеться, зокрема, в листі народного комісара освіти В. Затонського першому секретареві ЦК КП(б)У С. Косіору та секретареві Харківського обласного комітету КП(б)У П. Постишеву: «Нагадую, у зв'язку з вашою поїздкою до Москви, що днями (25. V.) відкривається сесія ВУАН. Потрібно вирішити, яку позицію ми займаємо у відношенні Грушевського. Зараз він числиться у відрадженні, має утримання, веде переписку з ВУАН з приводу «плану робіт» своєї кафедри, вимагає видачі різних посвідчень та довідок. Все це на законних підставах. Товариші, що працюють у Президії ВУАН, опиняються в безглуздому становищі. Неможливо буває просто відмовчуватися. Неможна вимагати, щоб, наприклад, президент ВУАН Богомолець на свій страх вирішував, що йому відповідати Грушевському, коли члени партії не можуть відповісти нічого певного. Простіше було б зробити оргвисновки із того, що відомо та опубліковано про контрреволюційну діяльність Грушевського. Якщо це, з ряду причин, виявиться несвоєчасним, тоді потрібно дати чітку відповідь, що Грушевський числиться академіком (хоча б у відрадженні) з висновками, що звідси випливають — легалізація офіційної переписки, видача довідок тощо. Рішення по Грушевському потрібно ще й тому, що без цього важко що-небудь робити у відношенні всяких Воблих, Кримових і кампанії».

Наприкінці жовтня 1934 р. М. Грушевський виїхав на лікування до санаторію у Кисловодську, де 25 листопада раптово занедужав і помер за вельми загадкових обставин. Невдовзі після його смерті репресивна машина спрямувала свої зусилля на знищення рідних вченого: у часи «великого терору» були заарештовані донька Грушевського Катерина, молодший брат Олександр та племінник Сергій Шамрай, їхнє життя закінчилося в численних таборах сталінських ГУЛАГів.

Далі подаються витяги з документів, що зберігаються в Центральному державному архіві громадських об'єднань України та висвітлюють діяльність М. С. Грушевського часів перебування у радянській Україні (авторська стилістика, орфографія та пунктуація збережені).

Витяг із «Одвертого листа академіка М. С. Грушевського до учасників його ювілейного свята 3 жовтня». 4 жовтня 1926 р.

Дозвольте висловити свою найщирішу подяку всім установам і окремим особам, які привітали мене з нагоди мого 60-тиліття і взяли участь у величезнім святі, котрим мене з сеї нагоди вшановано.

Всім присутнім на самім зібранні я висловив мою сердечну подяку і радість, що вони зробили з мого персонального свята велику маніфестацію української культури і культурності... Участь стількох діячів науки, культури і громадської праці, — українських і поза українських, і безпосередність, з якою вони відізналися на це свято і за такий короткий час — протягом кількох тижнів, дали таку яскраву маніфестацію своїх симпатій до українського і культурного життя та своїх живих зв'язків з ним, — дійсно

перетворили мою скромну річницю в свято української науки на новім шляху розвитку, в нових умовах Робітничо-Селянської України, в нерозривному зв'язку з її соціальним і національним розкріпощенням і соціалістичним будівництвом.

Вона, моя річниця, перетворилася в свято перемоги українського життя над тими репресіями й перешкодами, які кидались на його шлях царським урядом і всякими ворожими соціальними і національними силами...

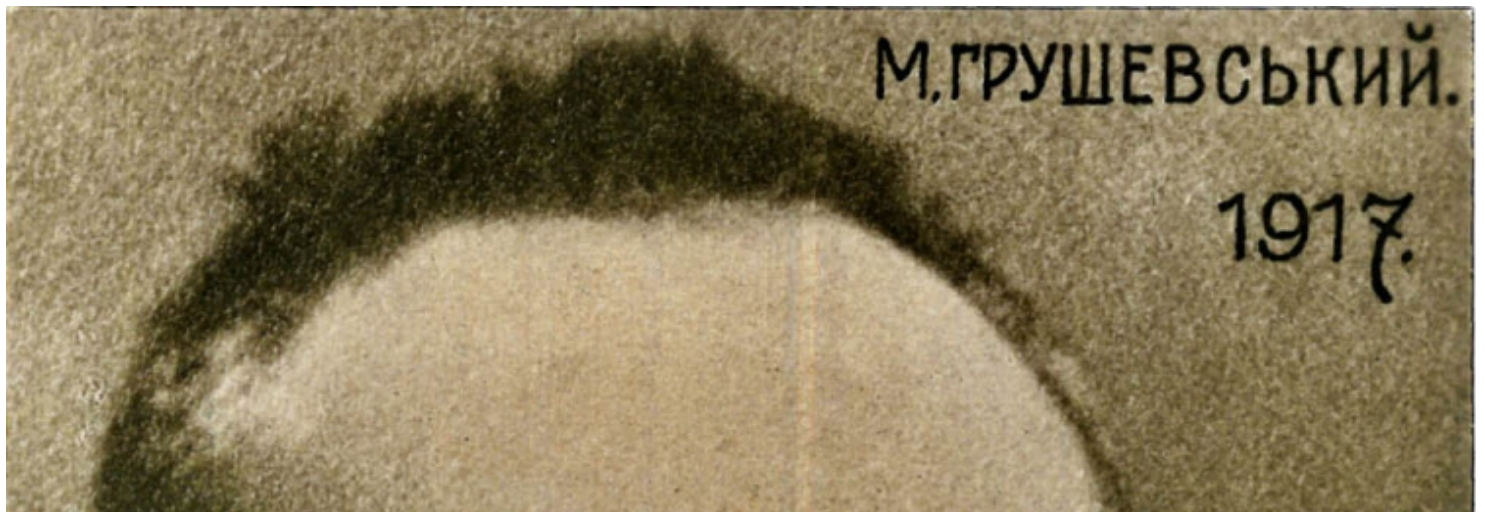
Я звернувся до всіх старших і молодших і тільки що початкуючих adeptів нашої науки з закликом продовжити і завершити діло великих фундаторів української історичної науки.

Витяг із доповіді секретаря ЦК КП(б)У Л. Кагановича на об'єднаному Пленумі ЦК і ЦКК КП(б)У. 26 лютого 1927 р.

Несколько слов я хочу сказать насчет политических настроений в нашей стране. Говорят о враждебных силах. Да, товарищи, мы имеем рост враждебных сил и эти враждебные силы имеются не только на селе, они имеются и в городе и свои гнезда они имеют в городе. Что мы имеем. Мы имеем особенно у нас на Украине такие политические группировки, которые переплетаются и с национальным вопросом. Мы имеем тут такие группировки, которые можно было бы назвать полу-сменовеховскими в том смысле, что они стоят внешне, якобы на платформе советской, но внутренне, конечно, враждебно к нам относятся. Они сейчас находятся в той стадии, в которой находятся все бывшие сменовеховцы, т. е. в ухудшении своего настроения. Я сказал бы, что эта группа все-таки нам наименее опасна в настоящий момент, но она свою ориентацию ведет и держится на либерально-эсеровских тенденциях в отношении крестьянства. В национальном вопросе она старается, как бы толкать нас все больше и больше на отрыв, вместе с тем, не выступая открыто против нас.

Я думаю, что к этой группировке можно без риска попасть в ошибку назвать Грушевского и других.

Ірина ЖУРЖА, головний науковий співробітник Центрального державного архіву громадських об'єднань України, кандидат історичних наук.

Поштова листівка з фотографією М. Грушевського, датована 1917 р.

10.V.922 -1-

Висновками Думного Шкода
 усього: і дуже рад Ваши
 уг'являються? проди; розуміється
 мені бачили десь суцільно
 відкопа дні крім 7.1.7. Але
 це була Ваши не дещо згод,
 дуже рад розуміється усього
 усього мені. Думано, що і
 мені і дуже дуже рад це дуже,
 мені і не дуже дуже, але не дуже.
 код сучасний і в тому числі ро-
 зуміється на роботу. Сервіс, д-
 мано, суцільно думно крім
 Думного, і і дуже рад Ваши
 і

(...ручка моя у Ловки; до
руб. 2 дозвинуло незисмо). Ми
амак дн Смаро... Рам
мб

Лист М. Грушевського до Д. Антоновича. 10 травня 1922 р.